

UOT-811.512.162

Səhifə: 156-159

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.156>

Nigar Nağıyeva
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nagiyevanigar8@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİ ÜÇÜN ORFOQRAFİK YOXLANIŞ ALQORİTMİ

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan dilində avtomatik orfoqrafiya yoxlama sisteminin yaradılmasının metodologiyası və problemləri təsvir edilmişdir. Orfoqrafiya yoxlanışı və düzəliş üsulları haqqında qısa məlumat verilir. Sistemə informasiya dəstəyini təmin etmək üçün ağacvari məlumat strukturundan istifadə etməklə lüğət yaradılmışdır. Sistem morfoloji lüğət əsasında mətn məlumatlarını emal etmək imkanı verərək UNICODE standartına cavab verən kompüter klaviaturasında Azərbaycan əlifbası simvollarının kodlaşdırılması və yerləşdirilməsi standartını dəstəkləyir.

Açar sözlər: *təbii dilin emalı, orfoqrafiya yoxlayıcısı, korrektor, heş cədvəli, kompüter dilçiliyi.*

Giriş: Avtomatik təbii dil və mətn emal sistemləri müxtəlif proqram paketləri və kompüter proqramlarını dəstəkləyir. Kompüter dilçiliyi sahəsində aktual vəzifələrdən biri avtomatik orfoqrafiya üzrə yoxlama sisteminin hazırlanması və onun müəyyən bir dilin mövcud qaydaları əsasında düzəldilməsi, şifahi nitqin avtomatik sintezi və tanınması paketləri, sonlu vəziyyət üçün səs idarəetmə modullarıdır: maşınlar, həmçinin avtomatik maşın tərcümə sistemləri. Kompüter dilçiliyi sahəsində aktual vəzifələrdən biri avtomatik orfoqrafiya yoxlama sisteminin və onun müəyyən bir dilin mövcud qaydaları əsasında korreksiyası qaydalarının, şifahi nitqin avtomatik sintezi və tanınması paketlərinin, səsli idarəetmə modullarının, həmçinin avtomatik maşın tərcümə sistemlərinin hazırlanmasıdır. Bu sahələrdə ən çox rast gəlinən problem orfoqrafiyanın yoxlanılmasıdır. Üstəlik kompüter proqramları vasitəsilə orfoqrafiyanın yoxlanılması bütün dünyada milyonlarla insan tərəfindən hər gün həyata keçirilir. Kompüter proqramları iki növ sistemi dəstəkləyir: orfoqrafiya yoxlayıcıları və orfoqrafiya düzəldiciləri. Orfoqrafiya yoxlayıcıları verilmiş mətnə orfoqrafik səhvləri aşkarlayır. Orfoqrafiya düzəldiciləri orfoqrafik səhvləri və düzgün yazılmalı olan sözləri axtarır. İstifadəçi interaktiv dialoq rejimində avtomatik xətlərin düzəldilməsindən istifadə olunmuş düzgün sözlərin siyahısından ehtiyac duyduğu sözü seçə bilər. Bu gün ofis proqramları və mətn prosessorlarında yoxlama və tənzimləmə üçün məhz ikinci variantdan istifadə edilir. Orfoqrafik yoxlama demək olar ki, bütün ofis proqramlarında mövcuddur. İstifadəçini xəbərdar etmək üçün, adətən, səhv yazılmış sözlərin altından qırmızı rəngdə dalğavari xətt çəkilir. Müxtəlif yollarla təsnif edilə bilən bir neçə növ səhv mövcuddur. Bu səhvləri müəyyən etmək üçün dilin orfoqrafiya qaydalarını bilmək lazımdır. Orfoqrafiya yoxlaması ardıcıl olaraq iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: əvvəlcə orfoqrafik səhvləri aşkar edir, sonra isə onları düzəldir.

Ümumiyyətlə, aşkarlanan səhvlər bir neçə kateqoriyada ola bilər. Məs.:

sözdə bir hərf buraxılmışdır, məsələn: “armud” əvəzinə “armd”;

sözdə iki yanaşı hərfin yeri səhvdir, məsələn: “armud” əvəzinə “amrud”;

sözə əlavə hərf daxil edilmişdir, məsələn: “armud” əvəzinə “armud”.

Günümüzdə telefon yazışmalarında ingilis şriftlərinin istifadəsi, kompüterdə mətn yığılması zamanı bir çox istifadəçidə ə hərfinin e hərfi ilə yazılması vərdişi yaradıb. Bu hal da sözlərin orfoqrafik yoxlanışını tələb edir.

Mətnə orfoqrafik səhvlərin aşkar edilməsi və düzəldilməsi probleminin həlli kompüter dilçiliyində çətin məsələlərdən hesab olunur. Məlumdur ki, kompüterə daxil edilmiş mətnlərin yoxlanılması üçün ilk növbədə yaddaşına ikidilli lüğətlər, tezlik, terminoloji, izahlı, orfoqrafik, onomastik, sinonim, tezaurus, bitişik və ya ayrı yazılan sözlərin lüğətləri daxil edilməlidir [Vəliyeva: 2018, səh. 160]. Problemin həlli üçün müxtəlif üsul və alqoritmlərdən istifadə olunur.

Səhvlərin aşkarlanması problemi dilin qaydalarından asılı olaraq səhv sözlərin axtarışı ilə həll edilir. Mətnə müəyyən edilmiş səhv söz qırmızı dalğalı xətt ilə seçdirilir. Problemin həlli üçün dilçilik sahəsində ayrı-ayrı alimlər bir sıra tədqiqatlar aparmışlar. Çoxsaylı metodlar və alqoritmlər hazırlanmış və sonradan proqramlarda və mətn prosessorlarında tətbiq edilmişdir. Mətnə orfoqrafik səhvlərin aşkar olunmasının effektiv üsullarından biri n-qram simvolların təhlili və mövcud lüğət vasitəsilə axtarış hesab edilə bilər. Bu cür üsullar sözün hər bir simvolunu təhlil edir və lazım gələrsə yanaşı yazılmış səhv simvolları yerdəyişmə edir. Daha sonra sözün lüğətdəki düzgün yazılışı yoxlanılır.

Dil korpusu əsasında verilənlər bazası formatında düzgün sözlər toplusu formalaşır. Lüğətin verilənlər bazasını formalaşdırmaq üçün verilənlər strukturunun saxlanması və işlənməsi vasitələrindən istifadə olunur: sətir massivi; əlaqəli siyahı; ağac quruluşu; heş cədvəli; əlaqə cədvəli. Emal vaxtını azaltmaq və lüğətdə yüksək keyfiyyətli söz axtarışını təmin etmək üçün ən çox istifadə edilən struktur heş cədvəlidir. Heşləmə söz axtarışlarına səmərəli girişi təmin edir, bu da lüğətdə axtarış müddətini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Mövcud açarlardan və indekslərdən istifadə edərək axtarış tapşırığı heş funksiyasına təqdim olunur. Səhv söz nizamsız sözlər toplusuna uyğun gələrsə bu zaman ağacvari quruluşa malik lüğətin tətbiqi ən effektivdir. Axtarış problemi bir-birinə bağlı ikili ağac toplusundan istifadə etməklə həll edilə bilər.

Axo-Korasik alqoritmı ən geniş istifadə olunan və effektiv orfoqrafiya yoxlama alqoritmlərindən biridir. Bu alqoritm lüğətdən istifadə edir. Mücərrəd məlumat strukturunda hərəkət etməklə axtarış funksiyası yerinə yetirilir. Alqoritmə səmərəli məlumat strukturundan – ağacvari quruluşdan istifadə olunur ki, bu da hər bir simvolun bir-bir nəzərə alınmasını və deterministik funksiyaları təmin edir. Ağacvari və heş cədvəllərinin iki məlumat strukturunun müqayisəli təhlilini apararaq qeyd etmək olar ki, dil korpusundan n-qram morfemlərdən istifadə etməklə orfoqrafik səhvləri aşkar etmək üçün daha məhsuldar bir alqoritm tətbiq etmək mümkündür.

Aşkar edilmiş səhvlərin düzəldilməsi orfoqrafiya yoxlaması vasitəsilə həyata keçirilir. Düzəlişi həyata keçirmək üçün tapşırıqda səhvləri olan oxşar sözlərin axtarışı aparılır. Korrektorun tapşırığı üç mərhələdən ibarətdir: xətanın aşkar edilməsi, mümkün düzəlişlərin siyahısının yaradılması; xətanı dəyişdirmək üçün sözlərin təqdim edilməsi. Səhvlərin düzəldilməsi müxtəlif alqoritmlərə əsaslanır, məsələn: düzgün sözlərin əvvəlcədən hazırlanmış siyahısından istifadə etmədən səhvlərin düzəldilməsi; lüğətdəki mövcud söz siyahısından istifadə edərək səhvlərin düzəldilməsi. Orfoqrafiya səhvlərinin əsas növlərinə nəzər salaraq. Səhvlər tipoqrafik, koqnitiv və ya fonetik ola bilər. İstifadəçi kompüter düymələrini səhv ardıcılıqla basdıqda, mətbəə xətası, sözün düzgün yazılışını bilmədikdə koqnitiv xətalara baş verir. Fonetik səhvlər, düzgün sözlə eyni şəkildə tələffüz edilən səhv sözlərə aid olan koqnitiv xətalara xüsusi halları hesab edilə bilər.

Səhvləri düzəltmək üçün istifadə edilən ən çox yayılmış alqoritm “minimum redaktə məsafəsi” alqoritmı və ya sadəcə olaraq “redaktə məsafəsi”dir. Levenşteyn tərəfindən təklif olunan bu alqoritm mətn redaktorlarında demək olar ki, bütün orfoqrafik yoxlama funksiyalarında istifadə olunur. Redaktə məsafəsi bir sözü digərinə çevirmək üçün tələb olunan redaktələrin minimum sayı kimi müəyyən edilir. Əksər hallarda orfoqrafik səhvin düzəldilməsi üçün bir simvolun daxil edilməsi, silinməsi və ya dəyişdirilməsi və ya iki simvolun köçürülməsi tələb olunur. Səhv söz bu əməliyyatlardan birini həyata keçirməklə lüğət sözünə çevrilə bildikdə, lüğət sözü doğru düzəliş hesab olunur. Levenshtein alqoritmı dinamik proqramlaşdırma sahəsinə aiddir və uzaqdan redaktə hesablamalarında ən çox istifadə olunur [4]. N sözdən ibarət lüğəti nəzərə alsaq, redaktə məsafəsinə əsaslanan düzəliş alqoritmləri adətən hər bir yanlış söz üçün n müqayisə tələb edir. Axtarış vaxtını azaltmaq üçün əks redaktə üsulundan istifadə olunur. Müqayisələrin sayını azaltmaq üçün siz çeşidlənmiş lüğətdən istifadə edə və ya lüğəti əlifba sırasına və sözün uzunluğuna görə ayıra bilərsiniz.

Azərbaycan dili – qədim mədəniyyətin və çoxəsrlik ədəbi ənənənin dilidir. Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası - Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin əlifbası latın əlifbasının bir modifikasiyasıdır, Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında 1991-ci ildə qəbul olunmuş qanunla Azərbaycan dilində yazı latın qrafikası ilə aparılır [6]. Azərbaycan dilindən və kompüter cihazlarında məlumat

daxiletmə vasitələrindən istifadə etməklə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarını fəal şəkildə həyata keçirmək məqsədilə UNICODE cədvəlinə uyğun olaraq Azərbaycan əlifbasının kodlaşdırılması və tərtibatı standartı təklif edilmişdir. UNICODE - istənilən simvol üçün platformadan, proqramdan, dildən asılı olmayan unikal bir koddur.

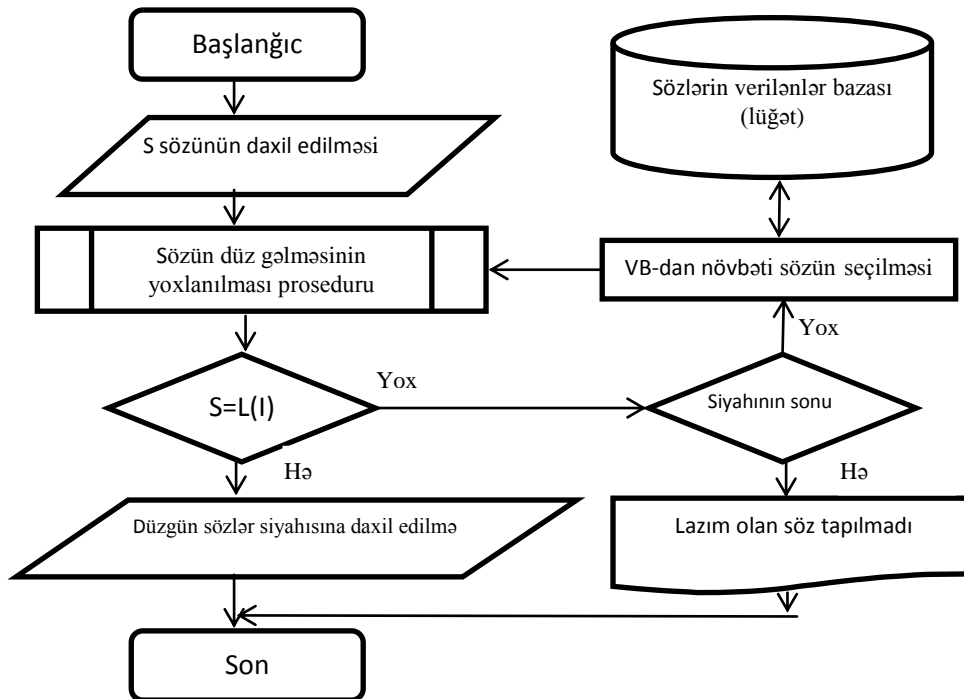
Azərbaycan əlifbasının özəl simvollarının UNICODE qarşılıqları bunlardır:

ğ U+011f, Ğ U+011e, ı U+0131, İ U+0130, ö U+00f6, Ö U+00d6, ü U+00fc, Ü U+00dc,
ş U+015f, Ş U+015e, ç U+00e7, Ç U+00c7, ə U+0259. Ə U+018F

Azərbaycan dilində orfoqrafik yoxlama üçün təklif olunan alqoritm UNICODE standartında Azərbaycan əlifbasının simvol kodlaşdırmasına uyğun olmalıdır. Alqoritmin başlıca proseduru mətn məlumatının emalı olduğuna görə, əsas rolu kod cədvəli oynayır. Onu da qeyd edək ki, Times L, Times Latin kimi qeyri-standart şrifflərlə yazılmış hərflər UNICODE tərəfindən qəbul edilmir və səhv olaraq göstərilir. Times L, Times Latin və s. bu növ şrifflərlə yazılan mətnlər digər kompüterə ötürüldükdə rus əlifbası ilə təqdim olunur və mətn oxunması çətinləşir. Bu problemin həlli Azərbaycan mətni ilə işləyən kompüter proqramlarının bütün istifadəçilərinin UNICODE standartına keçməsinə tələb edir

Orfoqrafiya yoxlanışı alqoritminin yazılma qaydasını təqdim edirik. Nümunə üçün şərti olaraq səhv yazılmış bir sözü W hərfi ilə giriş məlumatı kimi işarə edək. Tezliyini göstərərək Azərbaycan sözlərinin siyahısını tərtib edirik - S[I]. Lüğətdə sözlərin daha səmərəli axtarışı üçün biz haş cədvəl məlumat strukturlarından istifadə edərək verilənlər bazası yaradıırıq. Söz tezliyi sözün Azərbaycan dilində nə qədər çox istifadə olunduğuna görə müəyyən edilir. Daha sonra, heş cədvəlində rast gəlinən hər bir sözü axtararaq və səhv yazılmış sözlə müqayisə edərək prosesi təkrarlayırıq.

Doğrulama öncədən qeyd etdiyimiz üç şərtə əsaslanır. Təklif olunan üç şərtədən biri müəyyən edilərsə və düzəldilərsə (şərt $S=L[I]$), o zaman sözü düzgün sözlərin siyahısına C[J] əlavə edirik. Yaranan siyahını rast gəlmə tezliyinin artan sırasına görə çeşidləyirik. Biz düzgün sözlər siyahısından ilk yeddi elementi seçirik. Əgər L[I] siyahısının sonuna qədər yoxlama proseduru S sözü ilə uyğunluğu müəyyən etməsə, onda “uyğun söz tapılmadı” qərarı verilir (şəkil 3). Təklif olunan alqoritmə uyğun olaraq səhv yazılmış söz lüğətdəki hər bir sözlə müqayisə edilir. Alqoritmədə qəbul edilmiş əsas metodologiya ondan ibarətdir ki, L[1...i] sözlərinin əvvəlcədən yaradılmış siyahısı C[1..j] sözlərinin nəticə siyahısına çevrilə bilər. Prosedurun sonunda istifadəçi tərəfindən istənilən söz mənalari seçilmiş olur.

Orfoqrafik yoxlanış alqoritminin baza strukturu

Nəticə: Nəticələr göstərir ki, verilən üsullardan və dil resurslarından istifadə etməklə Azərbaycan dilində olan mətnlərin orfoqrafik yoxlanılması, qeydlərin qoyulması, səhvlərin düzəldilməsi və s. kimi əməliyyatların yerinə yetirilməsi mümkündür.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi, DDA, B., 1994, 64 s.
2. Vəliyeva K.A. Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi. filol. e.d-ru a.dər.al.üçün təq. ed. dis.: 1994, 249 s.
3. Vəliyeva K.A. Kompüter dilçiliyinə giriş. Bakı. Elm və Təhsil, 2018, 384 səh.
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/Расстояние_Левенштейна, 22.09.2023
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Алгоритм_Ахо_—_Корасик, 25.09.2023
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Lat%C4%B1n_grafikal%C4%B1_Az%C9%99rbaycan_%C9%99lifbas%C4%B1, 21.09.2023
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/Unicode>, 27.09.2023

Nigar Nagiyeva

Spell checking algorithm for the azerbaijani language Summary

The article describes the methodology and problems of developing an automatic spell-checking system in the Azerbaijani language. It is provided a brief overview of spell checking and proofreading methods. An example of a dictionary using a tree-like data structure for an information support system is given.

The system provides the ability to process textual information based on a morphological dictionary and supports the UNICODE standard for encoding and layout of Azerbaijani alphabet characters on a computer keyboard

Keywords: *Natural language processing, spell checking, corrector, hash table, computational linguistics.*

Нигяр Нагиева

Алгоритм проверки правописания для азербайджанского языка Резюме

В статье описывается методология и проблемы разработки автоматической системы проверки орфографии на азербайджанском языке. Проведен краткий обзор методов проверки орфографии и корректировки. Приведен пример словаря с использованием древовидной структуры данных для информационного обеспечения системы. Система предоставляет возможность обработки текстовой информации на базе морфологического словаря и поддерживает стандарт кодировки и раскладки на клавиатуре компьютера символов алфавита в стандарте UNICODE.

Ключевые слова: *Обработка естественного языка, проверка орфографии, корректор, хеш-таблица, компьютерная лингвистика.*

Çapa tövsiyə edən:

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Rəyçilər:

**fil.ü.f.d., dosent Rasim Heydərli
fil.e.d., dosent Nərmin Əliyeva**

UOT-811.512.162

Səhifə: 160-164

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.160>

Nurlana Həsənova
Bakı Slavyan Universiteti

DİLİN DAXİLİ İMKANLARI HESABINA TİBB TERMİNLƏRİNİN YARANMASI VƏ TERMINOLOGİYADA SİNONİMLİK XÜLASƏ

Dildə terminlər müxtəlif üsullarla yaranır. Bunlardan ən aktualı dilin daxili imkanları hesabına termin yaratmaqdır. Azərbaycan dilindəki terminlər, xüsusilə tibb terminlərinin dilin daxili imkanları əsasında yaranması çox təqdirəlayiq haldır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrin yaradılması üsuludur. Tibb elmi gün-gündən inkişaf etməkdədir. Hər gün tibb elminə dair yeni ifadələr, birləşmələr dilə daxil olmaqdadır. Elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından yararlanmaq lazımdır.

Açar sözlər: tibb, termin, yaradıcılıq, daxili, imkan.

Giriş: Sərt üslub məhdudiyyətləri və terminologiyanın yüksək faizi ilə xarakterizə olunan tibbi tərcümə dar ixtisaslaşmış mətnlə bağlı fəaliyyətdir. Tibbi mətn çox sayda müxtəlif janrları birləşdirir: xəstəlik tarixindən çıxarış, tibbi ensiklopediyadan məqalə, dərman preparatlarının istifadəsi üçün göstərişlər. Bu tip mətnləri tərcümə edərkən, dəqiqliyin qorunması böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki məlumatın səhv verilməsi insan sağlamlığı ilə bağlı gözlənilməz nəticələrə səbəb ola bilər. Ona görə də tibbi mətnlərdə terminləri yerli-yerində istifadə etmək xüsusilə vacib amillərdəndir.

Azərbaycan dilindəki tibbi terminologiyanın böyük bir layını latın-yunan mənşəli terminlər təşkil etsə də, xüsusilə son illərdə Azərbaycan dilinin terminoloji fondunda dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaradılması prosesi daha intensiv xarakter almışdır. Ümumiyyətlə, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərində yeni terminyaratmada morfoloji və sintaktik üsulla yeni söz düzəltmə ən məhsuldarı sayılır. Q. Mahmudova yazır: “Əlbəttə, dilimizdə bu anlayış və obyektlərin adını qarşılıyaq bir söz tapılmadığından o sözü digər dildən almaq məcburiyyətində qalıyıq. Lakin biz deyə bilmərik ki, bu ənənə məhz son əsrlərdə yəni, XX-XXI əsrlərdə elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana çıxıb. Əsrlər boyu türk dilləri digər dillərdən söz almaqla yeni söz yaratmışlar” (1,50).

Nəzəri baxımdan belə hesab edilir ki, hər bir elm sahəsinin öz terminologiyası var, lakin təcrübə göstərir ki, bir qayda olaraq, yaxın elmlərin terminologiyasını bir-birindən fərqləndirmək, eləcə də terminologiya ilə ümumi lüğət arasına ciddi sərhəd çəkmək çətinidir.

Son illərdə Azərbaycanda nəşr olunmuş tibb terminləri lüğətinə nəzər saldıqda görürük ki, digər illərdən fərqli olaraq son dövrdə dilin daxili imkanları hesabına yeni terminlərin yaranması prosesi daha intensiv gedir. K.Yusifzadənin son illərdə tərtib etdiyi tibb terminləri lüğətində dilin daxili imkanları hesabına yaranmış terminlər sayca alınma terminləri üstələməsələr də, müəyyən qədər yer almışlar. Bu tip tibb terminləri əsasən insanın bədən üzvlərinin adları ilə bağlı olur. Bildiyimiz kimi, insanın bədən üzvlərinin adları, demək olar ki, hamısı türk mənşəlidir. Məsələn, **Ağciyər daşı**-ağciyər toxumasının kirəcləşməsi, əhəngləşməsi; **Bağırsağ ilgəklərinin şişməsi**-bağırsağ keçməməzliyinin rentgenoloji əlaməti; **Diş daşı**- (calculus dentalis) diş toxumasında bərk konsistensiyalı. Adətən sarımtıl və ya bozumtul rəngli çöküntü; **Göz alması**-(bulbus oculi) gözün göz ağrı və göz qarasının da daxil olduğu şarşəkilli hissəsi; **Göz yaşı büküşü, göz yaşı gölü**. Lüğətdə göz komponentli 65 tibbi termin yer almışdır. **Baş beyinin şişməsi**-(*intumescientia cerebri*)- kəllədaxiliteziyin artması və sini mərkəzlərinin funksiyasının pozulması ilə gedən baş

beyin həcmnin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyüməsi. Lüğətdə baş-beyin komponentli 86 tibbi termin yer almışdır. Xaya burulması; Xayanın endirilməsi (5, s.191) və s.

Azərbaycan dilində dilin daxili imkanları nəticəsində yaranan tibb terminlərinin müəyyən qismi bənzətmə, metaforlaşma nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn, **Ayı pənçəsi**- barmaqların yelpikşəkilli aralanması, yastıyaqlılıq və ayağın distal hissəsinin xaricə doğru meyl etməsi formasında mürəkkəb deformasiya (5, s.77); **Badamcıq tıxacı**- epitel pulcuğundan, xırda, dənəvər detritdən, fibrindən, limfoid hüceyrələrdən və limfositlərdən ibarət badamcıq kriptlərində əmələ gələn sarımtıl rəngdə kütlə; **Badamcıqlar**-tonsilla ; **Daş ürək**-ürəyin sistola fazasında dayanması (5,s109); **Dəri çatı**-(rhagas)- dəri tamlığının xətvəri, ağırlı pozulması, dəri səpgisinin ikincili morfoloji elementi; **Dilaltı məməcik**- boynun ön nahiyəsinin dilaltı sümükdən aşağıda yerləşən hissə(5,s.117); Lüğətdə dil-komponentli 17 tibb termini var. **Əlcək şirəsi**-əməliyyat zamanı cərrahi əlcəklərdə yığılan, dərinin tər və piy vəzilərinin buraxdığı şir. Əlcəyin hermetikliyi pozulduqda bu əlcək şirəsinin mikroflorası əməliyyat yarasını çirkləndirə bilər; **Gənə qızdırması**-gənələr tərəfindən törədilən müxtəlif yolxucu xəstəliklərin ümumi adı; **Görmə itiliyi**- (acuitas visualis) görmə analizatorunun görünən obyektin sərhəd və detallarını seçə bilmək qabiliyyəti; ayrı-ayrı nöqtələr arasındakı minimal məsafəyə əsasən təyin edilir; **Göy öskürək**-spazmatik öskürək tutmaları ilə xarakterizə olunan kəskin infeksiya xəstəlik; **Mağaralı kələf**(plexus cavernosus)-sərt beyin qişası sinusunun mağarasında yerləşən daxili yuxu arteriyasının bir hissəsi; **Mağaralı cib**; Mağaralı sinus sindromu və s. Azərbaycan dilinin tibb terminologiyasında “**Qaraciyər**”-komponentli 44 tibb termini var. Qaraciyər leksik vahidi məcazlaşaraq müxtəlif terminlərin yaradılmasında iştirak etmişdir. Məsələn, *Qaraciyər sarılığı, qaraciyər kütlüyü, qaraciyər kisəsi, paylı qaraciyər.* və s. terminlər məhz dilin daxili imkanları hesabına metaforlaşma yolu ilə yaranmışdır.

Azərbaycan tibb terminologiyasında işlənən bəzi terminlər həm də Azərbaycan dilində ümumişlək söz kimi işlənir. Məsələn, **Bıçaq**-tibdə, cərrahiyyədə istifadə olunan kəsici alət. Lüğətdə bıçaq komponentli 9 tibbi termin var. *Amputasiya bıçağı, qanıqlı bıçaq,sirkulyar bıçaq, transplantasiya bıçağı* ; Ümumişlək isimlər də bəzən tibbi termin funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məsələn, **Qırış**(ruga)- orqanizmin qocalması və ya dəriyə düzgün qulluq edilməməsi nəticəsində dəridə yaranan büküş və ya şırım. *Sümük*- tibbi terminologiyada 25 sümük komponentli tibbi termin mövcuddur. **Səpgi** (eruptio) dəri və ya selikli qişaların xarici ocaqlı patoloji dəyişikliklərin ümumi adı; **Ürək** komponentli 70 termin Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində işlənir. Yuxu(somnus) komponentli 25 komponentli tibb termini dilimizdə işlənməkdədir.

Azərbaycan folklorunda geniş şəkildə işlənən “Cırtan” personajının adı da tibbi terminologiyada aktiv halda işlənməkdədir. Azərbaycan terminologiyasında “**cırtan**” komponentli 4 tibb termini var. *Cırtan böyrək; cırtan çanaq; Cırtan qurd; Cırtanlıq* (5,s.103);

Dilin daxili imkanları hesabına yaranan tibbi terminlərdən bir qismini feilin təsriflənməyən formasında olan məsdərlər təşkil edir. Məsələn, **Qaşınma**(pruritus)-dəri və ya selikli qişaların qaşınması tələbatını yaradan hissiyyat. Qaşınma komponentli 26 tibbi termin K. Yusifzadənin lüğətində yer almışdır (5,s.240); **Qıcırma** (pyrosis) mədə şirəsinin qida borusuna düşməsi nəticəsində yaranan döş sümüyü arxasında boğazda, qida borusu boyunca hiss olunan göyümə hissi.; **Qusma** (vomitus, emesis) - həzm traktı möhtəviyyatının, əsasın mədə möhtəviyyatının, ağız vasitəsi ilə qeyri-iradi xaric olması. Piylənmə; **Dolama**-(panaricium)-barmaq toxumalarının kəskin irinli iltibahı. Çarpaz dolama, dərialtı dolama. Dırnaq dolaması, dırnaqaltı dolama, oynaq dolaması, **titrəmə**-(tremor) komponentli isə 9 termin lüğətdə yer almışdır və s.

Azərbaycan dilinin tibbi terminologiyasında dilin özünün daxili imkanları hesabına yaranmış tibbi terminlərlə alınma terminlər əksər hallarda sinonimlik yaradırlar. Məsələn, *zökəm-rinit*.

S. Sadıqova bildirir ki, “dilnin daxili imkanları əsasında terminlər yaradılan zaman aşağıdakı istiqamətlər nəzərə alınmalıdır:

1. dilin lüğət tərkibindəki ümumişlək sözlərə əlavə mənə verməklə terminlərin yaranması;
2. dialekt və şivələrdə işlənən, anlayışı dəqiq ifadə edən sözlər hesabına terminlərin yaranması;

3. qədim abidələrdə peşə, sənətkarlıqla bağlı anlayışları ifadə edən sözlər hesabına yeni terminlərin yaranması;

4. ədəbi dilin söz yaradıcılığı üsullarından istifadə etməklə terminlərin yaradılması (3,s.258).

Çox sayda sinonim söz və ifadələr, leksik dilin müxtəlifliyinin ayrılmaz hissəsidir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sinonimiya dəqiq kommunikasiyada, xüsusən də tibb sahəsində səmərəli deyildir.

Ancaq müasir dövrdə tibb dili sinonimlər baxımından bütün texniki dillərin ən zənginidir ki, bu da əksər hallarda yalnız tərcümə sahəsində deyil, digər sahələrdə də müxtəlif problemlərə səbəb olur. Terminlərin sinonimiyası (yunanca *synonymia* - eyniadlılıq) məfhumun müxtəlif əlavə xüsusiyyətlərini, emosional və ya stilistik koloritini, istifadəsi və digər terminoloji vahidlərlə uyğunluğunu ifadə edən bir xüsusi anlayışı təyin etmək qabiliyyətinə əsaslanan semantik əlaqə növüdür.

Tibbi leksikada sinonimlərin yaranması və istifadə edilməsinin bir neçə səbəbi var. Məsələn, tədqiqatçıların müxtəlif qruplarının, demək olar ki, eyni vaxtda eyni termini kəşf etdiyi və ya icad etdiyi və tibbi ədəbiyyatda mövcudluğunu yoxlamadığı vəziyyətlərdə. Başqa bir səbəb terminin ana dilində uyğun adı olsa belə, xarici terminlərdən istifadə meyili ola bilər. Eynək. (perspicillum) Azərbaycan dilində eynək/gözlük/çəşmək sinonimdir. Eynək ərəb mənşəli, çəşmək fars mənşəli, gözlük türkmənşəli leksik vahiddir. Lüğətdə gözlük verilməsi daha doğru olardı. (5.s.149)

İngilis dilində çoxlu sayda sinonimlər var. Buna ingilis dilinin inkişafında alman və latın dillərinin ikiqat təsirinə məruz qalması şərait yaratdı. Bu fakta görə, bu gün ingilis dilində, demək olar ki, bütün anlayışlar çox vaxt iki fərqli istifadə reyestrinə aid olan bir neçə sözə malikdir. Buna görə də ingilis dilindən tərcümə zamanı bəlkə də ən böyük problemlərdən biri reyestrdən düzgün istifadədir.

Tibbi mətnlərin tərcüməsində aşkara çıxan bir neçə cüt ingilis sinonimi bunlardır:

Elmi termin	Qeyri-ixtisas sözü
Delivery – doğum	Birth – doğum
Haemorrhoids – babasil	Piles – babasil
Haemorrhage – qanaxma	Bleeding – qanaxma

Bundan başqa, elmi terminlər sahəsində də sinonimliyə rast gəlinir. Bu fakt tibbi dilin standartlaşdırılmasına ehtiyac olduğunu göstərir. Ən əhəmiyyətli nümunələrdən bəziləri bunlardır: delivery - doğum, parturition - doğum aktı, childbirth - doğum aktı; ultrasound - ultrasəs müayinəsi, sonography - sonografiya.

Sinonimik sıralar həm də mürəkkəb terminlər və eponimlərlə (xüsusi adlardan əmələ gələn terminlər) tamamlanır. Eponimlər tibbdə çox geniş yayılmışdır, ümumi qəbul edilmiş terminlərlə birlikdə istifadə olunan tematik qruplarda (əməliyyatlar, üsullar, alətlər, xəstəliklər, simptomlar, sindromlar) anlayışları adlandırır.

Eponimlər qısa terminlərdir və təsvir olunan anlayışın daxili xüsusiyyətləri, konnotasiyaları haqqında məlumat daşıyırlar. Bu baxımdan tez-tez strukturu və məzmunu təyin olunan anlayışın xüsusiyyətlərini əks etdirən sinonim terminlər meydana çıxır.

Sinonimliyin eponimlərin müxtəlif cəhətləri ilə fərqlənən bir neçə qrupu vardır. Məsələn, sinonimləri formaca onlardan tamamilə fərqli olan eponimik adlar: *Albert's syndrome* – Albert sindromu, *achillobursitis* – Ahilles bursiti, *achillodynia* – axillodiniya; *Apert's syndrome* – Apera sindromu, hidrosefali – *acrocephaly*; *Achenbach syndrome* – Axenbax sindromu, barmaqların apopleksiyası – *apoplexy of fingers*; *Gilmore's groin* – Gilmore yırtığı, *osteitis pubis* – osteit (sümük iltihabı), *gracilis syndrome* – pubik sümüklərin osteiti, *pectineus syndrome*.

Eponimlər və onlara sinonim olan, həmin xüsusi adları ehtiva edən eponim və ifadələrin apelyativ elementləri sinonimik əlaqələr yaradır: *Milkman's disease* – Milkmen xəstəliyi, *Milkman syndrome* - Milkmen sindromu; *de Quervain's disease* - de Quervain xəstəliyi, *de Quervain syndrome* - de Quervain's syndrome.

Termin - eponimlər və onların eyni açar sözlərdən və müxtəlif xüsusi adlar toplusundan ibarət olan variantlardır. Bu cür eponimlər o hallarda ortaya çıxdı ki, müxtəlif ölkələrdəki bəzi

alimlər kifayət qədər məlumatlı olmadan eyni hadisəni təsvir edirdilər, məsələn: Bartenwerfer's syndrome – Bartenverfer sindromu, Morquio's syndrome – Morkio sindromu; Bloom syndrome – Blum sindromu, Bloom-Torre-Machacek syndrome – Bloom-Mahaçexa-Torre sindromu; Pellegrini-Stieda disease – Pellegrini-Stied xəstəliyi, Keller-Pellegrini-Stieda xəstəliyi – Keller-Pellegrini-Stieda xəstəliyi.

Eponimik adlar və onlar əsasında yaradılmış abbreviatura da sinonimlik yaradır. Wolff Parkinson - Wolff-Parkinson-White sindromu, WPW syndrome - WPW sindromu; Clerk-Levy-Cristesco Sindromu - Clerk-Levy-Cristesco sindromu, CLC-sindromu - CLC sindromu.

Sinonimlərin təsnifatı uzun müddətdir ki, tədqiqat mövzudur. Məsələn, akademik Babiç G.N. sinonimlərin üç növünü ayırır: **ideoqrafik** - sözlər bir anlayışı ifadə edir, lakin mənə çalarlarına görə fərqlənirlər (həkim - *physician – medical practitioner*), **stilistik** - sözlər əla üslub xüsusiyyətlərinə malikdirlər (*lazy eye – amblyopia*), **mütləq** - sözlər bütün mənə çalarlarına və üslub xüsusiyyətlərinə görə üst-üstə düşürlər. Məsələn, tam eyni mənə daşıyan sinonimlər (ingilis tibb terminologiyasında mütləq sinonimlər və yaxud dubletlər: *nasal catharrh, distention; bloating, cyst; sac, hemopoiesis; sternum – breastbone; medical history, hystemmeter*).

İngilis terminologiyasında qismən üst-üstə düşən sinonimlərin aşağıdakı nümunələrinə rast gəlmək olar: *chest, breast, thoracic cage; measuring hopper, batcher, meter; occlusion, block, obstruction*.

Son onilliklərdə abreviatura və qısaltmalar tibbi lüğətdə də geniş istifadə olunur. Bu, dilin rasionallaşdırılması və dil söylərinin qənaətcil meyillərini əks etdirir. Lakin abreviatura həmişə müsbət hal deyil, çünki o, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə mane ola bilər və digər sahələrdə analoqları ola bilər, ona görə də abreviatura səhv şərh edilə bilər. Aşağıdakı nümunələr qısaldılmış və tam formada təqdim olunan mütləq sinonimlər hesab edilə bilər: *antiseptic devices – antiseptiklər, antibiotic remedies – antibiotiklər, contraceptive devices – kontraseptivlər, deoxyribonucleic acid – DNT, ribonucleic acid – RNT, electrocardiogram – EKQ*. Bu abreviaturalar tanınmış beynəlxalq ifadələrdir(8).

Nəticə: Beləliklə, sinonimiya ingilis və Azərbaycan dillərinin tibbi terminologiyasında geniş şəkildə təmsil olunur. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, bu fenomen, məzmunun aydın və dəqiq başa düşülməsi tələb olunan tibb sahəsində arzuolunmaz və əlverişsizdir və ən kiçik qeyri-müəyyənlik və ya anlaşılmazlıq böyük bir səhvə səbəb ola bilər. Bu problemin həlli reseptorların qeyri-müəyyənliyindən və dəyişkənliyindən xilas olmağa səbəb olacaq tibbi dilin standartlaşdırılması ola bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Mahmudova Q. Müasir türk dillərində sözyaratma üsulları. Bakı. Zəngəzurda, 2021.
2. Online Etymology Dictionary (OED). – Available at: <http://etymonline.com>
3. Sadıqova S. Terminoloji leksika // Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II c. Zərdabi, 2022, 1152 s.
4. Shumylo, M.Y. Etymological and semantic changes of the English medical terms / M.Y. Shumylo // Science and Education a New Dimension. Philology. – 2014. – II (6). – No. 29. – P. 29 – 31.
5. Yusifzadə K. Tibbi terminlərin izahlı lüğəti. Bakı, 2022(1226 s.)
6. Гринев-Гриневиç С.В. Терминоведение: учеб.пособие для студентов высш.учеб.заведений / С.В.Гринев-Гриневиç. - М.: Академия, 2008.-304 с
7. Гущина, Л.Н. Особенности языка медицины / Л.Н. Гущина // Учебный процесс. Журнал ГГМУ. – 2005. – № 1. – С. 105 – 107.
8. Новик А.С. Синонимия в медицинской терминологии (на примере английских медицинских текстов) https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/174384/1/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BA_%D0%90.%D0%A1._%D0%92%29.pdf.

Нурлана Гасанова

*Разработка медицинских терминов и синонимии в терминологии
в соответствии с внутренними возможностями языка*

Резюме

В языке термины образуются по-разному. Наиболее важным из них является создание термина за счет внутренних возможностей языка. Создание терминов в азербайджанском языке, особенно медицинских терминов, исходя из внутренних возможностей языка, заслуживает высокой оценки. Наиболее удобным способом создания и обогащения терминологии как на английском, так и на азербайджанском языках является метод создания терминов и термино-словосочетаний на основе внутренних возможностей языка. Медицинская наука развивается день ото дня. Каждый день в язык входят новые выражения и сочетания медицинской науки. При создании терминов для выражения новых понятий, возникающих в различных областях науки и техники, необходимо в первую очередь обращаться к словарному составу родного языка и использовать его внутренние возможности.

Ключевые слова: медицина, срок, творчество, интерьер, возможность, синонимия

Nurlana Hasanova

*Development of medical terms and synonymy in terminology according to
the internal possibilities of language*

Summary

In language, terms are formed in different ways. The most important of these is to create a term due to the internal capabilities of the language. The creation of terms in the Azerbaijani language, especially medical terms, based on the internal capabilities of the language, is highly commendable. The most convenient way to create and enrich terminology in both English and Azerbaijani languages is the method of creating terms and term-word combinations based on the internal capabilities of the language. Medical science is developing day by day. Every day, new expressions and combinations of medical science enter the language. When creating terms for the expression of new concepts arising in various fields of science and technology, it is necessary to first look at the vocabulary of the native language and take advantage of its internal capabilities.

Key words: medicine, term, creativity, interior, possibility, synonymy.

Çapa tövsiyə edən:

Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçilər:

*dosent Natəvan Hüseynova
fil.ü.f.d. Mətanət Həmidova*

UOT-811.11-112

Səhifə:165-169

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2024.2.165>

*Рена Шихамирова
Бакинский Славянский Университет,
докторант*

СИСТЕМАТИЗАЦИЯ И ТРАКТОВКА СМЫСЛА ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ XÜLASƏ

Məqalə rus hərbi terminologiyasına həsr edilmişdir. Hərbi leksikanın öyrənilməsi tarixi, leksikanın sistemliliyi, ifadənin bir sözün həcminə qədər daralması (sıxılması) nəzərdən keçirilir. Hərbi leksikanın müəyyən bir hissəsinin kilsə slavyan leksikasına aid olduğu qeyd olunur. Hərbi leksikanın sistemliliyi problemi çərçivəsində bəzi terminlərin sinonimliliyi, desemantizasiyası təhlil edilir. Hərbi sahədə köhnəlmiş və yeni leksikanın nümunələri təqdim olunur. Aktuallaşan bir struktur elementin sıxılması və irəli çəkilməsi bu vahidlərin əsas əlamətlərindən biridir. Hərbi leksikanın başqa bir xüsusiyyəti, bu vahidlərin xüsusi emosional-ifadəli məzmunlu olmasıdır. Bu ifadələr predikativ və qeyri-predikativ (nominativ) xüsusiyyətləri birləşdirir.

Açar sözlər: hərbi terminologiya, paradigmatik sistem, sistemləşdirmə, hərbi leksika, semantika.

Введение: История изучения военной лексики начинается с «Повести временных лет», в которой рассматриваются военные термины и фразеологические единицы из живой восточнославянской речи. Определенная часть данной лексики относится к церковнославянской языковой области. Об этом свидетельствуют работы А.С.Будиловича, В.П. Филина, которые указывали, что значительное количество военных терминов употреблялось в летописном языке. В кандидатской диссертации С.Д.Ледяевой «Военная лексика в древнерусском языке XII – XIII вв.» (1954) производится анализ военной лексики русского языка начального периода письменности: 315 слов и выражений, характеризующихся с точки зрения семантического, словообразовательного и фразеологического аспектов. В дальнейшем вопросами военной лексики занимались М.Ф.Тузова («Русская военная лексика 2-ой половины XVII – 1-ой половины XVIII вв. М.;1956); Л.Л.Кутина («Лексика исторических повестей о смутном времени Московского государства» Л.;1955), О.Г.Порохова («Лексика сибирских летописей XVII в. М.;1952), П.Ковалев (1962) и т.д.

Военная деятельность постепенно формировала быт и основные военные понятия. Начальному военному периоду были свойственны несложность технического оснащения и простота действий. В результате, понятия военного дела, лексика и фразеология стали общеизвестными и составили основу вооруженных сил государства: в раннем периоде не было отчетливой выраженной замкнутости профессионального словоупотребления, которая наблюдается в современный период с относительной замкнутостью.

Лексика и фразеология военной сферы не является механическим, бессистемным и случайным собранием разнородных языковых элементов, а представлена определенной (даже если зыбкой, и не окончательно выработанной) системой, характеризующейся колебанием, вариативностью, синонимией и недостаточностью в определенных названиях. Касаясь вопроса избыточности, можно проанализировать данные понятия с целью иллюстрации нечеткого понимания слов *полк* и *рать*. Однозначно, данные термины являются общим наименованием «вооруженных людей, составляющих воинскую силу». Однако немногим известно, что данная лексема образована в период военной демократии, когда военная служба была обязанностью всех, кто умеет пользоваться оружием. Изменение семантики происходило по линии: «род» - «народ» - «вооруженный народ» - «вооруженная часть народа». Семантическая связь начального значения с исходным очевидна, если

учитывать словообразовательные элементы – *ище /ища* (в значении войско) (4, с.482). Мы вправе предположить, что «полчище» означает «сильная рать», очень большое количество воинов, так как дериват вносит значение увеличительности с пренебрежительно-презрительной коннотацией. В словаре В.И.Даля дается следующее толкование «*рать, войско, ополчение, сильная рать*»; «*полчища*» – большой полк. Следует также отметить, что словом «рать» обозначались войны междоусобного характера. Общее семантическое значение «вооруженная борьба», междоусобная борьба называлась «*усобной ратью*»: «*Усобная же рать бывает от сважения дьявола...*»... (Новгород. летопись по синодальному харатейному списку. 1888) (4, с. 48). Данное сочетание в летописных контекстах имеет коннотацию неодобрения, сожаления. Слово «порох» - прах также имеет научное обоснование, десемантизацию. Семантическая структура включала значение «пыль», которое в последствии было вытеснено. Сохранилось значение – порошковидное взрывчатое вещество.

Русская военная терминология характеризуется наличием особых терминов, речений, а также значений, связанных с системой военного мышления и военных понятий. Если рассматривать военные слова и их значения только исходя из закономерностей профессионального словоупотребления, можно обнаружить их устойчивость и семантическую взаимообусловленность, которая отражает взаимосвязь понятий и идей, связанных с военным делом. Данные семы взаимодействуют с другими тематическими группами слов, что представляет многоаспектную картину их функционирования. В процессе изучения выявляются связи и отношения между обозначаемым и обозначающим, устанавливается объем значения и определяется круг лексико-синтаксических связей. Лексические связи определены параметрами гиперонимической системы, например: вещи и явления – орудия боя: *пушка, пуля, стрела, порох*. По причине устаревания каких – либо орудий боя, некоторые семы выходят из употребления – *рать, дружина, стража, скыра, пала/палица, копье*; с появлением новых, семный состав пополняется: *ядерный генератор, квантовый генератор, лазерное/ ускорительное оружие, акустическая бомба и т.п.* В процессе активизации национально-этнических, религиозных конфликтов в лексическую систему поступают слова: *терроризм, сепаратизм, шехиды, ядерная база и т.п.*

Семантико-структурное проявление некоторых элементов военной терминологии на синтагматическом уровне предполагает наличие усеченной формы предиката. Основными свойствами данных единиц являются: 1) спрессованность значения; 2) сохранение формы повелительного наклонения в семантической структуре; 3) эмоционально-экспрессивная насыщенность; 4) отсутствие парадигматической системы. Например, семы типа: *Огонь! Газы!* и т.п., то данные единицы сохраняют свою референтную (предметную) соотнесенность целиком, т.е. их предметная соотнесенность с определенной устойчивой ситуацией равна предметно-ситуативной соотнесенности предикативных конструкций, которые эти лексемы-знаки представляют. Иначе говоря, единица-знак «*Воздух!*» в своей предметно-ситуативной соотнесенности равна высказыванию-предупреждению о воздушной (авиационной) атаке, об атаке противника с воздуха, примерно: «*Идет атака с воздуха*», при котором по уставу весь отряд или войсковое соединение должно рассредоточиться и найти какое-то укрытие. Но при ситуации, абсолютно ограниченной во времени, когда речь идет о секундах, для полного объяснения положения дел не остается возможности: словесное предупреждение «*Воздух!*» функционально оказывается достаточным знаком, предметная соотнесенность которого бывает абсолютно эквивалентным с целым предикативным высказыванием «*Все в укрытие, берегитесь воздушной атаки!*» и т.п. Языковые знаки *Воздух!, Огонь!* и т.п. должны быть квалифицированы не только с точки зрения отмеченного сужения предложения-высказывания до объема одного слова, которое в таких случаях представляет актуализированный элемент исходного высказывания, полнокровного предложения. Спрессование и выдвижение актуализированного структурного элемента – один из главных признаков этих единиц-знаков. Иное свойство этих знаков – их особая эмоционально-экспрессивная насыщенность, без которой эти единицы не функционируют.

Их референтная отнесенность (предметный смысл) предполагает обязательную отмеченную экспрессивность. Следовательно, названные признаки оказываются обязательными параметрами, определяющими (в единстве) семантическую структуру этих знаков. Подобное единство названных признаков выводит указанные высказывания на особый уровень словесных знаков, совмещающих предикативные и непредикативные (номинативные) показатели. Остаточные предикативные свойства видимо, и позволяют некоторым исследователям рассматривать их в системе односоставных номинативных (назывных) предложений особого разряда – побудительно-повелительных предложений, обусловленных ситуацией, исключающей многословие и требующей быстрой реакции адресата [2, с. 306].

Трактовка смысла словесных знаков «Воздух!», «Газы!», «Огонь!» и т.п. не охватывает все разнообразие бытующих в языке единиц, поскольку та интонационно-экспрессивная модель, которая характерна для рассматриваемых нами единиц, противопоставляет их всем другим типам назывных предложений по признаку обязательность / необязательность особо сильной интонационно-экспрессивной окрашенности: другие типы односоставных назывных предложений могут быть интонационно (экспрессивно) окрашенными или неокрашенными. Это особенно наглядно проявляется в случаях непрямого (иронического, юмористического и т.п.) употребления, когда референтная соотнесенность этих слов-команд перемещается на иную ситуативную плоскость:

Посредник на ротных учениях среди ротного поля подает команду:

-Воздух!

-Рота, в кусты! – отдает приказ и командир роты.

-Какие кусты? – удивляется посредник. - Их здесь нигде нет!

- Самолетов, впрочем, тоже, – парирует капитан (5000 самых... анекдотов. Плинта 2004).

- Не проехали и двух километров, как кто-то из стоявших впереди, возле кабины, закрякал «Воздух!» (Н.Саянов. Небо и земля).

Учитывая определенные обстоятельства и факт отсутствия у рассматриваемых нами единиц даже потенциальной парадигматической системы, а также отсутствие у них возможности функционально (т.е. по цели высказывания) видоизменяться и употребляться в отрицательной форме, считаем, что оценка, данная в «Русской грамматике» вполне обоснована. Авторы этого концептуального труда считают эти единицы «предложениями, сообщающими о наличии в данный момент обнаруживаемого, непосредственно воспринимаемого предмета, явления» [1, т. II, с.360].

Исследование единиц предикативного типа дает основание рассматривать их в рамках комплекса признаков, обязательных для их семантической структуры: а) они представляют спрессованные до предела одного слова (лексемы) высказывания; б) имея генетические связи с исходными высказываниями (искусственно можно «реставрировать» их в форме этих высказываний), они уже не употребляются в форме предикативных единиц, так как приобрели особую, присущую только им форму для функционирования; в) данная форма слова-знака для них самодостаточная, поскольку форма в данном случае поддерживается особой ситуацией, определяющей их предметную соотнесенность, т.е. предметный смысл; г) степень устойчивости их предметной соотнесенности, т.е. устойчивости ситуативной поддержки, обуславливает нейтрализацию их парадигматических форм по наклонениям, по функциональным типам предикативных единиц, а также по признаку утверждение / отрицание; д) эти единицы не могут быть распространены синтагматически – они всегда однословны; е) они обладают постоянным особым интонационным рисунком, который соотносится с различными смыслами – не только повелительным значением: «Воздух!» означает, как мы уже отметили, предупреждение перед грозящей опасностью с воздуха, «Газы!» означают срочную необходимость использовать имеющиеся средства защиты от газо-бактериологической атаки (надеть противогазы), «Огонь!», «Пли» и т.п. – о срочной необходимости произвести огонь и т.д.

Совокупность лексических единиц, служащих для выражения военных терминов, имеет семантическую взаимосвязь идей, понятий, представляющих многоплановую систему. Пласт сем, включающих военные понятия, находится в состоянии динамичного развития в условиях непрерывного научно-технического прогресса (кол-во предметов снабжения достигает 3 млн. наименований). Попытка собрать весь военный словарный арсенал языка сталкивает нас со следующими проблемами: сохранение исторической памяти языка, необходимость юридической систематизации военной жизни общества.

Выводы: Таким образом, военная лексика является одним из подвижных слоев словарного состава русского языка, элементы которого пересекают разговорный, научный, публицистический и художественный стили языка. В развитии военной лексики обнаруживаются следующие тенденции: конкретизация значения с использованием лексем в контексте, противопоставленность видовых понятий и терминологизация нейтральной лексики. Данным процессам способствует языковая норма. В связи с усовершенствованием военных технологий происходит существенное увеличение гипонимов в составе тематических групп и окончательное становление военной терминосистемы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Русская грамматика. Т. I/ II. – Москва: Наука, – 1980.
2. Современный русский язык. В 2-х частях, ч. I / Под ред. Е.И.Дибровой).Москва: «Академия», 2006. – 481 с.
3. Сороколетов Ф.П. История военной лексики в русском языке (XI-XVII в-в). Изд-е 2-е. М., Книжный дом «Либроком», 2009; 384 стр.
4. Филин Ф.П. Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи. / Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук». Л., 1949
5. Фомина Н.Д. Военная лексика русского языка в контекстах художественной речи. / Автореферат дис. На соискание уч. степени кандидата филологических наук. /Моск. Обл. пед. Институт им Н.К. Крупской. М., 2012
6. Терминологический словарь под ред. Рогозина Д.О. Война и мир в терминах и определениях. Изд-во «Вече», М.; 2017

Рена Шихамирова

Систематизация и трактовка смысла военной терминологии Резюме

Статья посвящена русской военной терминологии. Рассматривается история изучения военной лексики, системность лексики, сужение высказывания до объема одного слова (спрессование). Отмечается, что определенная часть данной лексики восходит к церковнославянской лексике. В рамках проблемы системности военной лексики анализируются синонимичность, десемантизация некоторых терминов. Приводятся примеры устаревшей и новой лексики в военной области. Спрессование и выдвигание актуализированного структурного элемента – один из главных признаков этих единиц. Другим свойством военной лексики является их особая эмоционально-экспрессивная насыщенность, без которой эти единицы не функционируют. Указанные высказывания совмещают предикативные и непредикативные (номинативные) признаки.

Ключевые слова: *военная терминология, парадигматическая система, систематизация, военная лексика, семантика.*

Shikhamirova Rena

Systematization and interpretation of the meaning of military terminology

Summary

The article is devoted to Russian military terminology. The article considers the history of the study of military vocabulary, the consistency of vocabulary, the narrowing of an utterance to the volume of one word (compression). It is noted that a certain part of this vocabulary goes back to the Church Slavonic vocabulary. Synonymy and desemanticization of some terms are analyzed within the framework of the problem of the consistency of military vocabulary. Examples of outdated and new vocabulary in the military field are given. Compression and extension of an actualized structural element is one of the main features of these units. Another feature of military vocabulary is their special emotional and expressive saturation, without which these units do not function. These statements combine predicative and non-predicative (nominative) features.

Key words: *military terminology, paradigmatic system, systematization, military vocabulary, semantics.*

Çapa tövsiyə edən: *Bakı Slavyan Universiteti*

Rəyçilər: *professor İlyas Həmidov
professor Qalina Udalıx*